

Handvatten voor een praatmethode voor gevluchte kinderen

Verkennd onderzoek naar mogelijke werkzame elementen en randvoorwaarden voor de ontwikkeling van een praatmethode voor gevluchte kinderen

Inhoud

1.	Inleiding	3
2.	Onderzoeksopzet	5
3.	Wat weten we over gespreksvoering en trauma(verwerking) bij gevluchte kinderen?	7
	3.1. Trauma en veerkracht	7
	3.2. Wat is nodig bij gespreksvoering over trauma bij gevluchte kinderen?	8
	3.3. Welke gespreksvormen sluiten aan bij kinderen?	10
	3.4. Welke praatmethodes zijn er reeds voor gevluchte kinderen?	11
4.	Wensen en behoeften met betrekking tot de praatmethode	15
	4.1. Gespreksthema's voor de praatmethode	15
	4.2. Vorm: maatwerk voor elk kind	19
	4.3. Wie werkt met de praatmethode voor kinderen en in welke setting?	19
	4.4. Wat is nodig om met de praatmethode te werken?	21
5.	Conclusies en aanbevelingen	23
	5.1. Conclusies	23
	5.2. Handvatten voor de ontwikkeling van een praatmethode voor gevluchte kinderen	24
	Literatuur	26

1. Inleiding

Voor kinderen die naar Nederland zijn gevlucht, kan het moeilijk zijn om te praten over wat zij hebben meegemaakt in hun jonge leven. Ook voor mensen in hun omgeving, zoals hun ouders of leerkrachten, kan het lastig zijn met kinderen het gesprek aan te gaan over de vlucht, het land van herkomst en de aankomst in Nederland. Tegelijkertijd is praten belangrijk om trauma te voorkomen of vroegtijdig te signaleren. KIS onderzocht hoe professionals effectief in gesprek kunnen gaan met gevluchte kinderen over de positieve en negatieve ervaringen in hun leven. Dit is gedaan aan de hand van literatuur- en deskonderzoek en (groeps) gesprekken met professionals, gevluchte kinderen en ouders van diverse leeftijden en achtergronden. Op basis van het onderzoek presenteren we handvatten voor de ontwikkeling van een praatmethode.

In deze inleiding gaan we eerst in op het belang van praten voor gevluchte kinderen en hoe een praatmethode daarbij kan ondersteunen. Veel gevluchte kinderen vinden het lastig om over hun levensverhaal te praten vanwege ingrijpende ervaringen voorafgaand, tijdens of na de vlucht en een beschaamd vertrouwen in de mensen om hen heen (Van Os et al., 2020). Doordat gevluchte kinderen (emotioneel) niet altijd woorden kunnen geven aan hun levensverhaal, kan dit leiden tot emotionele blokkades, ontwikkelingsstagnatie of posttraumatische stressstoornis (PTSS) (Fazel et al., 2018; Kien et al., 2018). Daarnaast kan het zijn dat ouders een PTSS hebben en er sprake is van inter-

generationele overdracht van psychopathologie, ook als kinderen zelf niet zijn blootgesteld aan nare gebeurtenissen voor of tijdens de vlucht (Flanagan et al., 2020; Kelstrup & Carlsson, 2022).

Professionals binnen Veilig Thuis en Karakter (academisch centrum voor kinder- en jeugdpsychiatrie) komen veel gevluchte kinderen tegen in hun werk. Zo ontstond het idee om te onderzoeken in hoeverre en in welke vorm er voor gevluchte kinderen ook behoefte is aan een dergelijke praatmethode, geïnspireerd door het Praatboek voor kinderen die te maken hebben met huiselijk geweld (Gemert, 2019). Een praatmethode kan kinderen helpen om te praten over hun levensverhaal en nare gebeurtenissen bespreekbaar te maken. Kinderen kunnen door de praatmethode een stem krijgen, zodat zij meer regie krijgen in de onzekere situatie waarin zij vaak zitten (in plaats van dat er over hen gepraat wordt). De praatmethode is daarmee belangrijk voor alle gevluchte kinderen, ongeacht hun status. Naast dat de praatmethode kinderen ondersteunt, kan de praatmethode ook als instrument dienen om trauma op tijd te signaleren en waar nodig, het kind door te verwijzen voor behandeling. Tegelijkertijd kan de praatmethode professionals ondersteunen om het gesprek aan te gaan. Doordat culturele verschillen, een taalbarrière, het ontwikkelstadium van een kind en/of mogelijk trauma bij een kind, kan het voor professionals lastig zijn om in gesprek te gaan met gevluchte kinderen.

Uit deze aanleiding en probleemstelling volgt de volgende centrale vraag voor dit verkennende onderzoek, die is onverdeeld in een drietal deelvragen:

Hoe kunnen professionals effectief in gesprek met gevluchte kinderen tussen de 4 en 12 jaar over hun achtergrond in het land van herkomst en hun vluchtervaringen? En welke hulpmiddelen zijn daarbij nodig?

1. Welke thema's zijn belangrijk voor naar Nederland gevluchte kinderen in gesprekken over positieve en negatieve ervaringen in het geboorteland, tijdens de vlucht en na aankomst in Nederland?
2. Welke werkvormen en / of producten kunnen gesprekken met kinderen over positieve en negatieve ervaringen in het geboorteland, tijdens de vlucht en na aankomst in Nederland ondersteunen?
3. Wat is nodig met betrekking tot traumaverwerking bij gevluchte kinderen?

Financiële verantwoording en vervolg van het onderzoek

Dit project is mogelijk gemaakt dankzij een bijdrage uit de portaalfunctie van Kennisplatform Inclusief Samenleven. Gedurende het onderzoek is contact gelegd met de Emanuel Snatager Foundation, die heeft aangegeven bij te willen dragen aan de ontwikkeling van een concreet product op basis van de handvatten die uit dit verkennende onderzoek zijn voortgekomen. De Praatacademie voor praten met kinderen en een vertrouwensarts van Veilig Thuis Gelderland Zuid, die eerder het Praatboek voor kinderen in huiselijk geweldssituaties ontwikkelden, zullen de handvatten vertalen tot een concrete praatmethode. Dit doen zij in samenwerking met een psycholoog van Karakter.

Leeswijzer

In deze rapportage beschrijven we eerst de onderzoeksopzet (hoofdstuk 2). Daarna beschrijven we wat al bekend is uit de literatuur over trauma(verwerking) bij en gespreksvoering met gevluchte kinderen (hoofdstuk 3). Vervolgens gaan we in op de behoeften en wensen voor kinderen die vanuit gesprekken met kinderen, ouders en professionals naar voren komen (hoofdstuk 4). We sluiten af met een conclusie en aanbevelingen voor de ontwikkeling van de praatmethode (hoofdstuk 5).

2. Onderzoeksopzet

Om te onderzoeken hoe professionals effectief het gesprek met gevluchte kinderen aan kunnen gaan, maakten we gebruik van verschillende kwalitatieve onderzoeksmethoden. Te weten: oriënterende gesprekken met professionals, een literatuur- en deskresearch, (groeps)gesprekken met professionals, ouders en jongeren en tot slot, een expertmeeting. In dit hoofdstuk lichten we de onderzoeksopzet toe.

Oriënterende gesprekken met professionals

Het doel van de oriënterende gesprekken was om via deze experts zicht te krijgen op: i) relevante gespreksmethoden voor traumaverwerking bij gevluchte kinderen en algemene gespreksmethodes voor gevluchte kinderen; ii) relevante literatuur met betrekking tot (het omgaan met) trauma bij gevluchte kinderen en iii) mate waarin de behoefte aan een innovatieve praatmethode wordt onderschreven (waarom wel of niet en wat zijn mogelijke randvoorwaarden?). We spraken in totaal met negen professionals werkzaam bij Pharos (n=1), LOWAN (n=1), Vluchtelingenwerk (n=3), Karakter (n=1), Academie praten voor kinderen (n=1), Veilig Thuis (n=1) en een interne expert binnen het Verwey-Jonker Instituut (n=1).

Literatuur- en deskresearch

We zijn gestart met het bestuderen van door de experts aangedragen publicaties tijdens de oriënterende gesprekken. Vervolgens is gezocht in gebruikte artikelen in deze publicaties en ook in andere publicaties die de aangedragen publicaties citeren. Daarnaast is gezocht of naar systematisch literatuurstudies gericht op het thema trauma en gespreksvoering bij gevluchte kinderen. Vervolgens is via Google gezocht naar reeds bestaande praatmethodes. Op basis hiervan is een analyse gedaan naar i) gespreksvoering met gevluchte kinderen; ii) trauma(verwerking) bij gevluchte kinderen en iii) of volgens de huidige kennis er noodzaak is om iets met trauma te doen.

Groepsgesprek met professionals

Na de oriënterende gesprekken en het literatuur- en deskresearch hebben we een groepsgesprek met professionals georganiseerd. In totaal namen aan het groepsgesprek acht professionals vanuit verschillende organisaties deel: Defence for Children, Vluchtelingenwerk, ARQ Centrum'45 (ook werkzaam bij De Speelpool), LOWAN-PO, gemeentelijk procesregisseur, Karakter, Veilig Thuis en Academie Praten met Kinderen.

Groepsgesprekken ouders

Voor de oudergesprekken spraken we met moeders die als ambassadeur actief zijn voor de Stichting It's My Child. Stichting It's My Child motiveert, stimuleert en begeleidt ouders om hun ouderlijke rol in een nieuwe omgeving te herpakken en in te vullen. In totaal namen er zes moeders deel aan het groepsgesprek. Stichting It's My Child heeft ook mannelijke ambassadeurs, maar zij waren niet in de gelegenheid om bij het groepsgesprek aan te sluiten. Zij zijn om uiteenlopende redenen gevlucht uit het land van herkomst: sommigen vanwege oorlog, anderen om politieke onveiligheid. Sommige moeders verbleven al langere tijd in Nederland, andere moeders nog maar enkele maanden. De landen waar de moeders uit afkomstig waren zijn divers: Syrië (n=2), Oekraïne (n=2), Sudan (n=1), Yemen (n=1), Koerdistan (n=1) en Afghanistan (n=1).

Interviews jongeren

We hebben met twee jongeren een individueel interviewgesprek gevoerd. Beide jongeren zijn als kind naar Nederland gevlucht. We vroegen hen wat volgens hen belangrijke gespreksthema's zijn voor naar Nederland gevluchte kinderen en welke werkvormen volgens hen passend zijn om het gesprek aan te gaan.

Expertmeeting met professionals

Op basis van de hierboven beschreven onderzoeksactiviteiten ontwikkelden we concepthandvatten voor de praatmethode. Deze concepthandvatten bespraken we vervolgens in een expertmeeting. Ook bespraken we in de expertmeeting de mogelijke organisatorische inbedding van de praatmethode. Er waren tien deelnemers aan de expertmeeting: één ervaringsdeskundige die zelf als kind naar Nederland is gevlucht en negen professionals vanuit verschillende organisaties (Veilig Thuis, Unicef, Augeo, Pharos, Hogeschool Utrecht, Emmanuel Snatager Foundation).

3.

Wat weten we over gespreksvoering en trauma(verwerking) bij gevluchte kinderen?

In dit hoofdstuk gaan we in op wat we vanuit de literatuur weten over gespreksvoering en trauma(verwerking) bij gevluchte kinderen. We staan eerst stil bij wat trauma inhoudt en hoe dit zich verhoudt tot veerkracht. Vervolgens bespreken we wat nodig is om het gesprek met kinderen over trauma (gerelateerde) klachten aan te gaan (paragraaf 3.2), wat aansprekende gespreksvormen zijn voor kinderen (paragraaf 3.3) en hoe het huidige aanbod van praatmethodes voor gevluchte kinderen eruit ziet (paragraaf 3.4).

3.1. Trauma en veerkracht

Voordat we ingaan op wat nodig is om het gesprek aan te gaan met gevluchte kinderen, is het belangrijk om te weten wat een trauma is en hoe trauma(verwerking) samenhangt met veerkracht. Veel gevluchte kinderen hebben te maken met nare en schokkende gebeurtenissen, maar niet alle kinderen ontwikkelen trauma (Nederlands Jeugd Instituut (NJI), 2022). Klachten of somberheid zijn normaal voor kinderen die pas gevlucht zijn. Het grootste deel van de kinderen, ruim 80 procent, herstelt vanzelf met hulp van mensen in hun omgeving, zoals een ouder, familielid of leerkracht. Bijvoorbeeld doordat deze persoon begripvol reageert als het kind angstig is om te gaan slapen of opnieuw gaat bedplassen (NJI, 2022). Deze kinderen reageren veerkrachtig op stressvolle gebeurtenissen en herstellen vaak vanzelf na een kortdurende stressreactie. Andere kinderen

ontwikkelen trauma (gerelateerde) klachten. We spreken van trauma als sprake is van een onverwerkte heftige gebeurtenis (enkelvoudig trauma) of een langere onverwerkte heftige periode of meerdere onverwerkte heftige gebeurtenissen (meervoudig of complex trauma). Het trauma resulteert in traumaklachten (zoals angst, nachtmerries, vermoeidheid, prikkelbaarheid of boosheid) of trauma gerelateerde klachten die uit de traumaklachten voortvloeien, zoals problemen bij het aangaan van relaties. (Van der Kolk, 2000; WHO, 2019).

Naast persoonlijk trauma bij kinderen, kan sprake zijn van intergeneratieel trauma, waarbij trauma van de ouder(s) overgedragen wordt op het kind. Intergenerationele overdracht van traumaklachten kan ook voorkomen bij kinderen die zelf niet direct zijn blootgesteld aan deze nare gebeurtenissen. Het hebben van ouders met traumaklachten kan indirect gevolgen hebben op het welzijn van het kind, bijvoorbeeld door onveilige gehechtheid, onaanpaste opvoedstijlen, verminderde emotionele beschikbaarheid van ouders, verminderd gezinsfunctioneren en disfunctionele communicatiestijlen binnen het gezin. Tegelijkertijd kan opvoedstijl ook juist een beschermende factor zijn bijvoorbeeld als het kind bij nare gebeurtenissen voldoende ouderlijke steun ervaart en er daarnaast voldoende positieve ouder-kind interacties zijn (Flanagan et al., 2020; Kelstrup & Carlsson, 2022).

De mate waarin een kind veerkrachtig is, heeft invloed op hoe een kind met een traumatische gebeurtenis omgaat en op de kans dat een kind trauma (gerelateerde) klachten ontwikkeld. Veerkracht definiëren we in dit onderzoek als het vermogen om terug te veren, goed te functioneren en door te groeien na ingrijpende ervaringen (Augeo, 2022). Veerkracht is geen kwaliteit of eigenschap, maar een dynamisch proces dat voortdurend in ontwikkeling is door ervaringen die een kind meemaakt (Augeo, 2022). Kinderen die beschikken over voldoende veerkracht, zijn in staat om interne en externe hulpbronnen te benutten bij ingrijpende gebeurtenissen. Voorbeelden van interne hulpbronnen op niveau van het kind zijn probleemoplossend vermogen, gevoel voor humor of sociale vaardigheden; voorbeelden van externe hulpbronnen zijn veerkrachtige rolmodellen, steun zoeken bij hun ouder of een andere betekenisvolle volwassene, sporten, een gezonde levensstijl of religie en spiritualiteit (NJI, 2022).

De meeste kinderen reageren veerkrachtig op stressvolle gebeurtenissen, waardoor ze gezond blijven functioneren. Zeer ernstige of langdurige stress of onvoldoende interne of externe steunbronnen kunnen ertoe leiden dat kinderen minder veerkrachtig reageren. De kans is dan groter dat een stressvolle gebeurtenis leidt tot traumaklachten. Andersom kan een traumatische gebeurtenis ervoor zorgen dat de veerkracht langdurig aangetast wordt. Kinderen blijven dan hun leven kwetsbaar voor ontwikkeling van psychische klachten (UMC, 2022).

3.2. Wat is nodig bij gespreksvoering over trauma bij gevluchte kinderen?

Uit de literatuur zijn een aantal zaken naar voren gekomen die belangrijk zijn in de gespreksvoering met (mogelijk getraumatiseerde) gevluchte kinderen, namelijk het kind regie geven, een positieve en respectvolle houding richting het kind, tijd nemen om vertrouwen op te bouwen, cultuursensitief werken, versterking van veerkracht en aandacht voor traumasignalen en tot slot, bevorderen van sociale steun. Deze bespreken we hieronder.

Geef kinderen regie

Kinderen willen graag zelf de regie in handen houden als het over thema's gaat die te maken hebben met de vlucht of trauma. Professionals kunnen kinderen regie geven door hen zelf de plek van het gesprek te laten kiezen, hen zelf te laten bepalen over welke onderwerpen ze willen praten (en welke onderwerpen niet), hen de gespreksvorm te laten bepalen en door mee te gaan in de terminologie die kinderen zelf gebruiken (in plaats van professionele termen te gebruiken) (Os et al., 2020). Wel is het belangrijk om als professionals structuur in het gesprek te brengen, omdat het kind anders dicht kan klappen. (Os et al., 2020). Als kinderen aangeven niet te willen praten over mogelijke getraumatiseerde gebeurtenissen, vraag er dan niet elke keer opnieuw naar, maar bijvoorbeeld over een jaar weer (NJI, 2022).

Open, positieve en respectvolle houding

Het is belangrijk dat kinderen zich gezien en gehoord voelen als persoon in plaats van als ‘asielzoeker’ of ‘migrant’. Dit vraagt voor professionals in de praktijk om te proberen om zonder vooroordelen te werken en het verhaal van het kind te accepteren zoals het kind dit vertelt. (Os et al., 2020). Het tonen van interesse en het hebben van een open houding is belangrijk in het maken van (het eerste) contact met het kind. Het eerste contact is essentieel, want vanuit dit contact kan er gewerkt worden aan het opbouwen van een vertrouwensband (Lebesque et al., 2020).

Neem de tijd om vertrouwen te bouwen: niet alleen praten maar ook dingen doen

Het is belangrijk dat een kind de professional die het gesprek aangaat, vertrouwt. Het vraagt tijd om dit vertrouwen te winnen. Samen dingen doen of het kind ergens mee helpen, zoals bij het huiswerk, kan helpen om vertrouwen op te bouwen. Ook beginnen kinderen vaak vanzelf te praten tijdens activiteiten, zoals wandelen, fietsen of tekenen. De activiteit kan er daarnaast voor zorgen dat het kind even afgeleid wordt van de stressvolle of onzekere situatie waarin zij zich bevinden, waardoor het kind zich ook makkelijker zal uiten. (Lebesque et al., 2020; Os et al., 2020).

Cultuursensitief werken

Wanneer je werkt met gevluchte kinderen, is het belangrijk cultuursensitief te werken. Dit vraagt van professionals voldoende interculturele kennis en interculturele communicatievaardigheden, en ook bewustzijn van eigen culturele normen en waarden en mogelijke vooroordelen (Bellaart et al., 2018; Verstegen, 2019). Veel gevluchte kinderen komen uit landen waar sprake is van een wij-cultuur, waar een sterke binding is met de familie en familieverbindingen vanzelfsprekend zijn. Kinderen vinden het vaak lastig om aan mensen

zonder migratieachtergrond uit te leggen hoe dit bij hen precies werkt (Tuk & Neef, 2015). Een open, positieve en respectvolle houding – zoals we hierboven bespraken – helpt om cultureel sensitief te werken, aldus Bellaart et al. (2018, p.12): *“Straal een open en eerlijke houding uit, zonder vooroordelen; wees nieuwsgierig met respect voor de achtergrond van de client. Durf vragen te stellen over die achtergrond. Probeer je bewust te zijn van mogelijke vooroordelen en je eigen vanzelfsprekendheden”*. Ook waarderen kinderen het als je naar hen toe beweegt, hun taal leert of hun gewoonten probeert; zoals in hun moedertaal vragen hoe het met hen gaat (Lebesque et al., 2020).

Versterking van veerkracht en aandacht voor traumasignalen

Professionals kunnen bijdragen aan het vergroten van de kans dat een kind veerkrachtig reageert op ingrijpende gebeurtenissen, oftewel dat het kind op een gezonde manier terugveert. Samen met het kind kunnen zij kijken welke interne en externe hulpbronnen een kind heeft of kan ontwikkelen of verkrijgen om hun veerkracht weer te versterken of te vergroten. Om het kind hierin te ondersteunen is het belangrijk dat professionals voldoende kennis hebben van veerkracht en van trauma. Zodat ook in gevallen dat een kind niet op een gezonde manier terugveert en traumasignalen laat zien, zij het kind kunnen toeleiden naar gespecialiseerde hulp (Augeo, 2022; NJI, 2022).

Sociale steun

Gevluchte kinderen die meer steun vanuit hun omgeving krijgen, hebben minder kans op het ontwikkelen van trauma (gerelateerde) klachten (Candel et al., 2005). Zo kan steun van ouders kunnen trauma (gerelateerde) klachten verzachten (Sarkadi et al., 2018). Juist gevluchte kinderen lopen risico op het missen van steunfiguren. Familie en vriendjes zijn achtergebleven in het land van herkomst en voor het ouders is het vaak lastig kinderen steun te bieden in deze stressvolle situatie. Daarom is het belangrijk om met het kind hun infor-

mele netwerk in kaart te brengen (Lebesque et al., 2020). Dit kan bijvoorbeeld door kinderen te vragen de belangrijke mensen in hun omgeving te tekenen en vervolgens hierover vragen te stellen als: 'Wat zijn de belangrijke personen in je leven?', 'Heeft die persoon jou in het verleden geholpen als je het moeilijk had?' en 'Kan je daar een voorbeeld van geven?' (Coppens et al., 2020). Dit helpt inzicht te krijgen in welke personen een belangrijke rol spelen in het leven van het kind en ook om inzicht te krijgen of het kind bepaalde steunfiguren mist.

3.3. Welke gespreksvormen sluiten aan bij kinderen?

Er zijn verschillende manieren waarop het gesprek met gevluchte kinderen aangegaan kan worden, bijvoorbeeld met behulp van non-verbale methoden of door psycho-educatie. Het betrekken van interculturele tussenpersonen kan bij sommige kinderen een middel zijn om hen beter te begrijpen. Daarnaast kan het helpen ouder(s)/verzorger(s) te betrekken. Hieronder lichten we dit nader toe.

Non-verbale methoden om het gesprek op gang te brengen

Non-verbale methoden kunnen helpen het gesprek op gang te brengen. Bewezen effectieve methoden volgens een systematisch literatuuronderzoek van Os et al. (2020) zijn het optekenen van ervaringen, het symboliseren van sociale relaties en het tekenen van zelfportretten, en het tekenen of maken van tijdslijnen met belangrijke levensgebeurtenissen in tekst, tekening of met materialen. Een tijdlijn kan daarnaast ook helpen om kinderen inzicht te geven in welke dingen in het verleden hebben plaats gevonden en dat het kind nu veilig is, omdat door trauma kinderen soms last hebben van geheugenproblemen waardoor het onveiligheidsgevoel blijft (Lebesque et al., 2020). Andere non-verbale methoden die het gesprek kunnen faciliteren zijn het bespreken van foto's gemaakt door kinderen en het maken van een film, een toneel- of rollenspel (Os et al., 2020).

Daarnaast zijn er verschillende non-verbale methoden om meer inzicht te krijgen in welke emoties het kind ervaart en de mate van stress, zonder dat het kind hier woorden aangeeft. Zo kan bijvoorbeeld gebruikt gemaakt worden van een emotieposter of spanningsthermometer, zoals in het boek 'Varen op Veerkracht, praktische handvatten voor het lesgeven in tijden van stress' (Coppens et al., 2020). Kinderen kunnen op deze spanningsthermometer met kleuren aangeven hoe ze zich voelen. Vervolgens kan de professional het kind vragen om hier woorden aan te geven.

Psycho-educatie

Psycho-educatie kan kinderen helpen om inzicht te geven in hun klachtenbeleving, zodat zij begrijpen waar hun klachten vandaan komt, wat normale klachten zijn en hoe lang de klachten normaalgesproken duren (Lebesque et al., 2020). Psycho-educatie kan door het kind informatie aan te reiken, bijvoorbeeld over hoe zij om kunnen gaan met stress en spanning, hoe ze hun lichaam weer rustig kunnen krijgen, hoe ze 's nachts beter kunnen slapen of waar ze energie uit halen. Psycho-educatie kan onder andere geboden worden via verhalen, tips of video-animaties. Zo ontwikkelde Stichting Augeo (2022b) verschillende video-animaties voor psycho-educatie.

Gebruik van sleutelpersoon of intercultureel mediator

Bij het in gesprek gaan met gevluchte kinderen kan er sprake zijn van een taalbarrière. Daarnaast is vaak sprake van een cultuurbarrière. Deze barrières kunnen overbrugd worden door de inzet van een sleutelpersoon of intercultureel mediator¹. Sleutelpersonen leggen ook vaak makkelijker contact met het

¹ Een intercultureel mediator is een professional die tussen de begeleiding en de jongere en zijn gezin instaat en begrijpt enerzijds de culturele achtergrond en de context van de jongere en anderzijds het doel van de begeleider, de culturele achtergrond en de context van waaruit de begeleider handelt. De intercultureel mediator kan vragen over verschillen in cultuur, context en begeleiding beantwoorden en uitleggen.

sociale netwerk van een kind, waardoor steunfiguren gemakkelijker kunnen worden geactiveerd (Bellaart et al., 2018). Enerzijds kan een intercultureel mediator of sleutelpersoon aansluiten bij twee werelden, waardoor een kind zich meer begrepen voelt; anderzijds kan het ook zijn dat kinderen zich ongemakkelijk voelen door het aansluiten van de extra persoon en daarom liever wat minder goed begrepen worden (Os et al., 2020)

Betrekken van ouder(s)/verzorger(s)

Zoals in de voorgaande paragraaf 3.2 naar voren kwam, is ouderlijke steun belangrijk voor kinderen, wat tegelijkertijd een uitdaging kan zijn voor ouders vanwege de stressvolle periode waarin zij zitten. Daarom kan in overleg met het kind ervoor gekozen worden om ouder(s)/verzorger(s) te betrekken. Voor ouders kan het bieden van de steun die het kind nodig heeft lastig zijn, omdat ze mogelijk zelf (ook) getraumatiseerd zijn, het verband tussen meegemaakte gebeurtenissen en eventuele huidige (emotionele) problemen niet zien en/of het Nederlandse (gezondheids)systeem nog niet voldoende kennen (Brinkman, 2018; Dalgaard & Montgomery, 2015).

Als overwogen wordt om ouders te betrekken bij het gesprek, is het belangrijk dat het kind hierin regie houdt. Zo is het goed om met het kind te bespreken met welk familielid het best contact opgenomen kan worden, en welke zaken wel en niet verteld mogen worden aan de familie over het kind en diens situatie. Op deze manier heeft het kind regie over het contact (Lebesque et al., 2020). Als het niet mogelijk is om ouders te betrekken, kunnen ouders ook imaginair betrokken worden, bijvoorbeeld door vragen te stellen als ‘Hoe zou dit in de familie opgelost worden?’ of ‘Wat zou je vader u adviseren?’.

3.4. Welke praatmethodes zijn er reeds voor gevluchte kinderen?

Uit de verkennende gesprekken kwam naar voren dat er al diverse praatmethodes voor gevluchte kinderen zijn. Daarom is een desk research uitgevoerd om meer zicht te krijgen op het bestaande aanbod: voor welke doelgroep kinderen zijn deze praatmethodes? Waar is deze praatmethode op gericht (doel)? Voor welke setting is deze praatmethode? Op welke manier zijn ouders en professionals betrokken bij deze praatmethode? We hebben het desk research afgebakend tot praatmethodes toepasbaar in een onderwijssetting of algemene hulpverlenerssetting; praatmethodes voor de behandeling vallen buiten de scope van dit onderzoek. In tabel 1 presenteren we een overzicht van de gevonden praatmethodes. We willen hierbij benadrukken dat dit een verkennend desk research van de meest bekende methoden is en dus geen systematische review van alle beschikbare praatmethodes.

Bijna alle gevonden praatmethodes binnen de onderwijssetting zijn in eerste instantie bedoeld om in groepsverband klassikaal toe te passen. Uitzondering is het doe-boek voor gevluchte Oekraïense kinderen waarbij de gebruiker zelf kan besluiten om het in groepsverband of individueel in te zetten. Binnen de hulpverlenerssetting, zijn er wel meer individuele praatmethodes beschikbaar. In de praatmethodes is met name aandacht voor sociale, emotionele en burgerschapscompetenties, met daarbij aandacht voor culturele verschillen en in wisselende mate ook voor rouw en verlies, en trauma en veerkracht. Het wisselt per methode in hoeverre er expliciet aandacht is voor traumapreventie- en signalering.

Tabel 1. Overzicht praatmethodes gevluchte kinderen

Methodiek/interventie	Context	Doelgroep	Doel	Omschrijving*
De vreedzame school voor nieuwkomerskinderen	Onderwijs	Nieuwkomerskinderen (4-12 jaar) en eventueel ouders	Vorming van sociale en burgerschapscompetenties	Wekelijkse lessen voor het hele schooljaar en twee korte vervolgvacatures om de inhoud van de lessen te waarborgen. Ook worden er suggesties gedaan voor het betrekken van ouders.
Team up school	Onderwijs	Nieuwkomerskinderen (6-12 jaar)	Vergroten veerkracht door sociale en emotionele ondersteuning en versterken veilig gevoel, sociale verbondenheid, zelfsturing, positief perspectief	TeamUp vindt plaats op een vaste dag, vaste tijd en vaste plek in de week. De activiteiten zijn gekoppeld aan acht psychosociale thema's. TeamUp hanteert een non-verbale en lichaamsgerichte benadering
Wereldreizigers	Onderwijs of hulpverlening	Nieuwkomerskinderen (6-12 jaar)	Bijdragen aan de sociaal-emotionele ontwikkeling van vluchtelingen en andere nieuwkomerskinderen in de klas of bij begeleiding aan gevluchte kinderen.	Thema's die in deze lesmethode aan bod komen zijn: wie ben ik, thuis, feesten en andere belangrijke dagen, spel en spelen, vriendschap, afscheid nemen, gedachten, mindfulness.
Laat maar zien wie je bent	Onderwijs	Asielzoekerskinderen (4-12 jaar)	Versterking van affectieve en sociale competenties	Deze lesmethode bestaat uit acht lessen met voornamelijk non-verbale werkvormen (beeldend, spel en beweging), die waar mogelijk gegeven worden door opgeleide trainers van een GGZ preventie instelling.
Nieuwe Heldenprogramma	Onderwijs	Kinderen met een oorlogs/vluchtverleden (8-18 jaar)	Voorkomen dat kinderen en jongeren met een oorlogs- en/of vluchtverleden vastlopen	Dit lotgenotenprogramma bestaat uit: individuele intake-gesprekken met alle deelnemers, zes groepsbijeenkomsten met lotgenootkinderen, een ouderavond voor alle ouders, en een persoonlijk gesprek voor ouders. Er is met name aandacht voor rouw en verlies. Er is sprake van geïndiceerde preventie, wat wil zeggen dat de school bepaalt wanneer leerlingen het nodig hebben.
Wonderwoorden-winkel: Taalonthaal voor nieuwkomers	Onderwijs	Asielzoekers, statushouders en andere nieuwkomerskinderen van 4-12 jaar (en hun ouders)	Vergroten emotionele vocabulaire om emoties in toepasselijke taal te uiten en gemeenschappelijke taal te ontwikkelen om aan te geven hoe ze zich voelen, wat ze nodig hebben en een gemeenschappelijke taal te ontwikkelen om conflicten te voorkomen of zo nodig op te lossen	Het programma bestaat uit drie onderdelen: 1) Training van de leerkrachten die het programma zelf aan gaan bieden in de klas, persoonlijke coaching van de leerkrachten (n.a.v. een video-opname) en een opfrismiddag; 2) Een taalcomponent met uitgewerkte woordenschatlessen en scripts van de sessies die in de klas gegeven gaan worden; 3) In de scripts worden een aantal tools aan de kinderen geleerd. Het programma wordt uitgevoerd in de schoolsetting.

Mind-Spring junior	Onderwijs	Kinderen van 8 tot en met 12 jaar met een vluchtelingenachtergrond	Verbeteren van de mentale gezondheid en psychosociale vaardigheden	Deze preventieve groepsinterventie bestaat uit psycho-educatie en opvoedondersteuning voor en door vluchtelingen. Kinderen en ouders volgen parallel aan elkaar acht cursus-bijeenkomsten gegeven door een trainer vanuit de GGZ. Er is een indicatie nodig, werving verloopt via school of de jeugdgezondheidszorg.
Safe en Sound	Onderwijs	Gevluchte kinderen op NT2 scholen en Opvang Anderstaligen (6-18 jaar)	Versterken van verbinding tussen kinderen en hun omgeving en het versterken van veerkracht	Door middel van muziektherapie in de klas wordt gewerkt aan verbinding van kinderen en hun omgeving en versterking van hun veerkracht. Subdoelen zijn: vroegsignalering van trauma gerelateerde problemen, leren omgaan met emoties, leren omgaan met moeilijke gebeurtenissen, omgevingsgerelateerde veerkrachtbronnen versterken, zoals de band tussen kinderen onderling, contact met leerkrachten en ouders. Kinderen met trauma gerelateerde klachten kunnen aanvullend individuele muziektherapie krijgen.
Sociaal Emotioneel Leren Thuis	Thuis	Ouders van schoolgaande kinderen voor wie de Nederlandse taal geen vanzelfsprekendheid is	Sociaal emotioneel leren thuis	De methode bestaat uit werkbladen en emotiekaartjes die kunnen meegegeven worden in de huiswerkpakketten. Op de plaatjes worden de zes universele gevoelens weergegeven aan de hand van tekeningen van zes kinderen met verschillende nationale achtergronden. Om zo spelenderwijs aandacht te besteden aan de gevoelens die (momenteel) spelen.
My life journey book	Setting naar keuze	Gevluchte kinderen uit Oekraïne	Versterken veerkracht, helpen om ingrijpende ervaringen een plek te geven en traumaklachten te voorkomen	In dit doe-boek voor gevluchte kinderen staan vragen over hun reis, het dagelijkse leven in Oekraïne, maar ook hun favoriete muziek en van welk eten ze houden. Ook is er ruimte voor kinderen ervaringen op te schrijven over de aanleiding van de vlucht uit Oekraïne, wat ze mee konden nemen en achter moesten laten, en wat hen helpt als ze verdrietig zijn. Het boek sluit af met de vraag wat ze als eerste gaan doen als de oorlog is afgelopen. Door het beschrijven of tekenen van hun ervaringen worden kinderen bewust van hun eigen kracht en van de mensen die hen kunnen ondersteunen.

Animatievideo's	Hulpverlening	Getraumatiseerde kinderen	Psycho-educatie bieden	Stichting Augeo heeft vier animatievideo's ontwikkeld met daarbij tips om de video's in te zetten: de onzichtbare koffer, trauma en triggers, zelfregulatie en de window of tolerance. De video's zijn primair bedoeld voor hulpverleners die werken met getraumatiseerde kinderen, maar kunnen ook door andere professionals gebruikt worden mits zij kennis hebben van trauma en veerkrachten én ervaren zijn om met kinderen hierover het gesprek aan te gaan.
Beeldverhaal trauma	Huisartsenpraktijken, wijkteams, scholen en de jeugdhulp	Onder andere gevluchte kinderen	Kennis en het begrip van trauma onder andere bij gevluchte kinderen vergroten	Deze beeldverhalen kunnen door hulpverleners worden gebruikt om kinderen en hun ouders uit te leggen wat trauma is en wat zij kunnen doen om hun kind met trauma te helpen.
Vertelspel	Opvang, onderwijs, hulpverlening en therapie	Kinderen en gezinnen met vluchtervaring	Bespreekbaar maken van moeilijke kanten van migratie, overlevingsgedrag en veerkracht	In het spel staat een verhaal centraal over een boom die vlucht en wortelt in een nieuwe aarde. De boom staat symbool voor wat het betekent om uit het thuisland te vertrekken en zich aan te passen aan een nieuwe omgeving. Het spel bevat dertig mooi geïllustreerde kaarten die vluchtelingenkinderen helpen te verwoorden hoe ze erin slagen om veerkrachtig te zijn in deze kwetsbare periode in hun leven. Het spel is in de eerste plaats bedoeld voor kinderen en gezinnen met een vluchtelingenachtergrond. De kaarten behandelen de thema's: leven in het thuisland, vertrekken, onderweg zijn, aankomen, het leven in het nieuwe land en de verbinding met het thuisland.

* Voor een uitgebreidere omschrijving verwijzen we naar het eerdere overzicht van Pharos (2021) of naar de website van de betreffende methode of organisatie.

4.

Wensen en behoeften met betrekking tot de praatmethode

Tijdens de (groeps)gesprekken met jongeren, moeders en professionals werd positief gereageerd op het idee om een praatmethode voor kinderen te ontwikkelen gericht op traumapreventie en traumasignalering. Een aantal moeders vertellen dat ze zelf baat hadden bij een oudermagazine wat ze ontvingen. Dit oudermagazine hielp hen om na te denken over vragen als waarom ze naar Nederland zijn gekomen en met welke uitdagingen ze te maken hadden ten tijde van corona. Verschillende professionals benoemen dat een praatmethode voor gevluchte kinderen een welkome aanvulling kan vormen op het reeds aanwezige aanbod.

In dit hoofdstuk gaan we in op de wensen en behoeften die jongeren, ouders en professionals aandragen vanuit het perspectief van het kind bezien. We bespreken eerst wensen en behoeften ten aanzien van gesprekstema's voor de praatmethode (paragraaf 4.1), vervolgens de vorm (paragraaf 4.2), wie met de praatmethode werkt, waaronder de rol van professionals en ouders (paragraaf 4.3) en tot slot, wat nodig is om met de praatmethode te werken (paragraaf 4.4). Ook kijken we in hoeverre deze bevindingen uit de (groeps)gesprekken aansluiten bij de resultaten uit het literatuuronderzoek.

4.1. Gesprekstema's voor de praatmethode

Uit de gesprekken met jongeren, moeders en professionals kwamen vier gesprekstema's voor de praatmethode naar voren: 1) eerste periode in Nederland, 2) trauma en verlies, 3) veranderende rollen en sociale steunbronnen, en 4) Nederlandse cultuur en systeem. Hieronder lichten we elk gesprekstema toe.

4.1.1. Eerste periode in Nederland

Zowel in de gesprekken met jongeren, professionals als ouders klinkt de behoefte om de focus te leggen op de eerste periode in Nederland, dus niet op het land van herkomst of de vlucht als zodanig. De eerste jaren in Nederland zijn erg bepalend voor hoe het kind zich verder vormt na de vlucht. Zoals een jongere aangeeft:

“[Focus op] de eerste levensjaren dat ze hier zijn. Dat heeft het meeste effect. Ik merk wel dat ik het heb verwerkt, maar het blijft mijn hele leven in mij. Het heeft effect op mijn veiligheid en zelfvertrouwen. Ik voelde me in het asielzoekerscentrum niet veilig” (jongere)

Subthema's met betrekking tot de eerste periode in Nederland die genoemd worden, zijn: hoe gaat het nu, waar lopen de kinderen nu tegen aan en waar hebben kinderen nu behoefte aan. Zoals een professional aangeeft: *'Wat gebeurt er met mij wat betreft wonen, school, in Nederland verblijven en wat zijn de regels hier'*. De verwachting is dat vanuit het gesprek over hoe het nu gaat, het kind vanzelf met verhalen zal komen. Hierdoor houdt het kind de regie in wat het wil bespreken, wat ook vanuit de literatuur als belangrijk naar voren kwam (zie paragraaf 3.2). Professionals geven aan dat kinderen het vaak lastig vinden om over de vlucht te praten. Door te starten met hoe het nu gaat, kan het kind zelf bepalen wat het wel of niet wil vertellen over de vlucht. Wat betreft land van herkomst, geven professionals aan dat hier al relatief veel praatmethodes voor zijn.

4.1.2. Trauma en verlies

Een tweede thema dat in de gesprekken aan bod komt is trauma en verlies, wat ook uit het literatuuronderzoek naar voren kwam (zie paragraaf 3.1). Bij elk kind gaat de vlucht gepaard met verlies en potentieel traumatische gebeurtenissen. Of soms een combinatie van beide door een traumatisch verlies. Moeders geven aan dat het belangrijk is om aandacht te hebben voor deze verliezen. Ondanks dat de moeders om allerlei uiteenlopende gebeurtenissen gevlucht zijn, gaat het bij veel nare gebeurtenissen om *'iets verliezen'*. Verliezen waar hun kinderen mee te maken hebben, die de moeders noemen, zijn: overleden dierbaren, achtergebleven familie en vriendjes, meer figuurlijk hun ouder als steunpilaar (zie paragraaf 4.1.3), speelgoed, land van herkomst en woonplek door het telkens verhuizen van plek naar plek in Nederland. Verschillende professionals geven aan dat trauma bij gevluchte kinderen soms ook pas in Nederland ontstaat: bijvoorbeeld door de vele verhuizingen die ze meemaken

of de situatie in het asielzoekerscentrum. Eén van de jongeren vertelt dat zij zich veilig voelde in Nederland, maar onveilig in het asielzoekerscentrum:

"Vanaf dat ik in Nederland was tot mijn 6e heb ik in een asielzoekerscentrum gewoond. Dat weet ik niet echt meer. Misschien dat ik het onbewust ergens wel weet, maar er geen goede ervaringen heb gehad. De enige dingen die ik me herinner van het asielzoekerscentrum zijn slechte dingen. Ik ben blij dat ik in een veilig land woon. Ik woonde in een kleine kamer met mijn ouders. Mijn vader is een jaar later gekomen. Mijn broertjes en zusjes zijn in Nederland geboren. Zij weten daar niet heel veel over. We waren met vijf personen in een kamertje. Daar woonde ook nog een andere vrouw en die had ook nog twee zonen. Die vrouw had volgens mij ook PTSS vanwege de oorlog. Ze zat altijd te schreeuwen en mijn vader moest haar altijd rustig houden." (jongere)

In elke cultuur en in elk gezin wordt anders omgegaan met verlies en de emoties die daarmee gepaard gaan, zo blijkt uit de verhalen van een jongere en een moeder. Het verwoorden van emoties zien zij als helpend om trauma te voorkomen. Een moeder noemt als voorbeeld een kind dat zichzelf sneed in de klas: hij bleek zich al lang eenzaam te voelen, maar dit kwam pas openbaar toen hij zichzelf ging snijden en pas vanaf dat moment werd hulp ingeschakeld. En een jongere vertelt hoe het in haar cultuur niet gebruikelijk is om emoties te uiten:

"Je leeft in twee culturen en in mijn cultuur zijn emoties niet heel toonbaar. Je praat niet echt over zulke dingen. Misschien als kind is dat wel fijn dat je kan zeggen 'hé ik voel me verdrietig' of hoe je dat kan herkennen. Je ouders herkennen dat wel, maar erover praten blijft lastig" (jongere)

Alle deelnemers geven aan dat het belangrijk is dat aandacht is voor mogelijk trauma als gevolg van een traumatisch verlies of andere ingrijpende gebeurtenis. Zo oppert een moeder om diagnosticerende vragen op te nemen om trauma te herkennen, zodat mogelijk traumasignalen vroegtijdig gesignaleerd worden en er tijdelijk professionele hulp ingeschakeld kan worden. Daarbij dient ook aandacht te zijn voor de impact die trauma van ouders op kinderen kan hebben, zoals ook uit het literatuuronderzoek naar voren kwam (paragraaf 3.1). Zoals deze jongere illustreert:

“Ik weet niks van de oorlog. Ik weet dat niet, dus ik heb geen trauma aan het vluchten. Voor mijn ouders is dat een ander verhaal. Ik heb er niet echt over gesproken. Eén keer heb ik het gevraagd en dat was te emotioneel. [...] Omdat dat dat [eerste periode in Nederland] het meeste trauma bezorgd. ik weet er niks meer van, omdat ik het niet wil weten. Goed verwerken, traumaverwerking daarvoor” (jongere)

“Het is per kind anders. Ook de leeftijd dat ze gevlucht zijn en of ze het bewust hebben meegemaakt. Voor mij is het emotioneel iets minder heftig. Ik neem het wel over van mijn ouders, hun trauma. Dat heeft iedereen als kind.” (jongere)

4.1.3. Veranderende rollen en sociale steunbronnen

In de (groeps)gesprekken kwam naar voren dat aandacht voor sociale steunbronnen en veranderende rollen belangrijk is. Dit sluit aan bij de theorie over veerkracht (zie paragraaf 3.1) en het belang van sociale steun om de kans op de ontwikkeling van mogelijke trauma (gerelateerde) klachten te verlagen (paragraaf 3.2). Moeders vertellen dat de vlucht naar Nederland vaak een verlies van sociale steunbronnen betekent: vriendjes en familieleden blijven achter in het land van herkomst en ook zichzelf zijn emotioneel minder beschikbaar. De taal-

barrière en cultuurverschillen kunnen het lastig maken voor hun kinderen om nieuwe vriendjes te maken, zeker als kinderen in hun nieuwe omgeving weinig andere kinderen kennen die dezelfde taal spreken of een vergelijkbare culturele achtergrond hebben. Zo vertelt een jongere dat hun gezin het enige gezin van kleur was in het dorp waar ze terecht kwam na het asielzoekerscentrum. Een moeder vertelt dat ze soms kinderen ziet die helemaal geen sociale steunbronnen hebben: *‘ze zijn alleen en ze horen bij een andere wereld op hun telefoon, dat is de enige plek waar ze nog contact hebben met anderen’.*

Voorals de ouder als steunpilaar wordt gemist door kinderen. Waar ouders eerst degene waren op wie het kind kon terugvallen, zijn zij als vertrouwde steunpilaar niet of minder beschikbaar: ouders voelen zich depressief of hulpeloos, of zijn overleden. De positie van ouders verandert sterk door de vlucht, zo vertellen de moeders en bevestigen de professionals. Zoals deze moeder dit illustreert:

“Ouders worden van ‘heroes’ (helden) nu ‘victims’ (slachtoffers). Voor kinderen waren ouders de helden in het land van herkomst. Maar door te vluchten naar een ander land, verandert de positie als ouder”

Waar hun kinderen eerst bij hen als moeder terecht konden voor een sterke schouder, zijn zij nu zelf kwetsbaar. Ze kennen de taal niet en voelen zich *‘zwak’*. Hun positie verandert: waar zij eerst hun kinderen hielpen als er een probleem was, gebeurt het nu vaak dat hun kinderen hen helpen bij een probleem, bijvoorbeeld bij het aanleren van de taal, ICT-vaardigheden of vragen over het Nederlandse systeem. Soms kan sprake zijn van parentificatie, waarbij kinderen langdurig de rol van de ouder overnemen, aldus professionals. Moeders merken dat hun kinderen hen als moeder niet snel meer om hulp vragen. Doordat de moeders beperkt Nederlands spreken en in Nederland alles voor hen nieuw is, hebben hun kinderen het gevoel dat zij als moeder hen niet kunnen helpen.

Het is waardevol als in de praatmethode aandacht komt voor andere sociale steunbronnen waar het kind terecht kan op het moment dat het kind niet in het eigen netwerk terecht kan, zo geven moeders en professionals aan. Dit kunnen steunbronnen in hun sociale omgeving zijn of hulporganisaties in Nederland. Belangrijk is dat deze sociale steunbronnen afgestemd zijn op de leeftijd van een kind. Een moeder noemt als voorbeeld dat een kind van vier jaar niet zelf naar de huisarts zal gaan, maar dat het dan helpend kan zijn als het kind bij iemand op school terecht kan die vervolgens kan doorverwijzen. Ook noemen twee ouders het belang van een plek om anoniem dingen te bespreken, omdat ze zich kunnen voorstellen dat sommige dingen misschien ook lastig zijn om met hen als ouder te bespreken. Professionals geven aan dat psycho-educatie helpend kan zijn om het kind inzicht te geven in de veranderende rollen:

“Dat kinderen begrijpen dat de rol van ouders mogelijk anders is geworden en dat je kinderen daar woorden voor geeft. Dat wil je meenemen in psycho-educatie. Dan moet je ook wat doen richting ouders. Ook privé met maatschappelijk werker praten maar ook met je ouders dingen bespreken omdat zij een mediatorrol kunnen aannemen. Maatschappelijk werker kan de mediator zijn dan.” (professional)

Vanwege deze veranderende rollen, is het volgens professionals belangrijk om ook ouders te betrekken bij de praatmethode. In paragraaf 4.3.2 gaan we hier verder op in.

4.1.4. Nederlandse cultuur en Nederlandse systeem

Uit de literatuurverkenning kwam naar voren dat het belangrijk is cultuursensitief te werken vanwege culturele verschillen (zie paragraaf 3.2). Verschillende professionals noemen dat het voor een kind helpend is om hen uitleg te geven over hoe de Nederlandse cultuur en het Nederlandse systeem werkt. Tegelijkertijd geven professionals aan dat hier al verschillende praatmethodes voor zijn, zoals Wereldreizigers. Moeders noemen aandacht voor de Nederlandse cultuur en het Nederlandse systeem niet direct als gesprekstema, maar toen we de moeders dit thema voorlegden, waren ze wel voorstander om dit thema op te nemen. De moeders vertellen dat het vooral helpend zou zijn als meer uitleg gegeven wordt over waarom ouders vluchten en hoe de asielprocedure werkt. Verschillende moeders vertellen dat kinderen hen verwijten dat ze weggehaald zijn uit een voor hen stabiele of veilige omgeving, bijvoorbeeld omdat ouders vanwege politieke redenen vluchtten of omdat ze plots van het ene naar het andere asielzoekerscentrum moesten vertrekken. Moeders proberen dit ook zelf aan hun kinderen uit te leggen, maar ze merken dat hun kinderen het niet kunnen begrijpen of bevatten.

Daarnaast geven moeders met een niet-Westerse achtergrond aan behoefte te hebben aan informatie over het Nederlandse onderwijssysteem. Voor hen is onduidelijk op basis waarvan een kind in een bepaalde klas geplaatst wordt: is dat leeftijd, de mate waarin ze het Nederlands beheersen, inschatting van de leerkracht? Sommige moeders hebben het gevoel dat het niveau van hun kinderen te laag werd ingeschat. De andere moeders met een Westerse achtergrond delen de behoefte aan informatie over het Nederlandse onderwijssysteem niet, omdat zij de informatie op internet voldoende duidelijk vinden. Jongeren zelf en professionals noemen informatie over het Nederlandse onderwijssysteem ook niet als thema.

4.2. Vorm: maatwerk voor elk kind

Een praatmethode kan op verschillende manieren vorm gegeven worden, bijvoorbeeld door een teken/schrijfboek, werkbladen, een spel of knutselactiviteit. Maatwerk is hierin belangrijk, zo blijkt uit de gesprekken. In overeenstemming met het literatuuronderzoek, geven professionals aan dat non-verbale methoden helpend kunnen zijn om het gesprek op gang te brengen, omdat kinderen soms cultureel of emotioneel geen woorden kunnen geven aan de gebeurtenissen. Dit blijkt ook de gesprekken met de jongeren, zoals een jongere vertelt:

P: “Het hangt af van de leeftijd. Ik denk dat een praatspel makkelijker is. Dan wordt het niet gelijk zo beladen. Misschien als een kind veel trauma’s heeft, dat ze dan misschien sneller hun verhaal kwijt willen en hun emoties sneller laten zien. Een spelvorm is het meest laagdrempelig.”

I: “En hoe sta je tegenover het idee om een boekje te ontwikkelen?”

P: “Dat kan ook wel iets positiefs zijn. Maar misschien iets meer als een dagboek. Ook de positieve dingen in je leven. Dat je later kan terugkijken, deze dag hebben we dit gedaan, maar ik ging naar school... en had een hele leuke dag.”

Moeders geven aan dat het belangrijk is dat de praatmethode in verschillende werkvormen wordt aangeboden, vanwege verschillen in kinderen qua leeftijd, hoe ‘praterig’ kinderen zijn en de mate waarin ze traumatische gebeurtenissen hebben meegemaakt. Werkvormen die moeders aandragen zijn schrijven, een spel of puur praten.

De meeste professionals geven de voorkeur aan iets tastbaars, omdat het kind dan later nog eens kan terugkijken. Professionals sluiten aan bij de moeders dat het belangrijk is dat de praatmethode maatwerk biedt. Geopperd werd een soort basisproduct in de vorm van een klapper of map, die uitgebreid kan worden met losse opdrachten of werkbladen afhankelijk waar het kind behoefte aan heeft. Sommige professionals staan wat kritischer ten opzichte van een fysiek product omdat ze denken dat dit makkelijk verloren zal gaan door de vele verhuizingen die kinderen doormaken in hun eerste periode in Nederland. Digitale vormen worden niet genoemd door de jongeren of moeders en ook professionals raden digitale vormen af omdat kinderen niet altijd toegang hebben tot een mobiele device en een internetverbinding.

Wat betreft taal, geven alle deelnemers de voorkeur aan een praatmethode in de moedertaal van het kind, omdat het kind zich hierin het makkelijkste kan uiten. Als dit niet mogelijk is dan is het advies van de moeders om de praatmethode te ontwikkelen in het Engels of anders het Nederlands, of n het Engels met Nederlandse ondertiteling.

4.3. Wie werkt met de praatmethode voor kinderen en in welke setting?

Tijdens de gesprekken met jongeren, ouders en professionals hebben we ook geïnventariseerd in welke settingen de praatmethode mogelijk ingezet kan worden en wie met de praatmethode werkt. Ook is gekeken naar de voor- en nadelen van de verschillende mogelijkheden die uit de gesprekken naar voren komen. Het was geen onderdeel van het onderzoek om hierin een definitieve keuze te maken.

4.3.1. Setting en rol professionals

Jongeren, moeders en professionals hebben verschillende ideeën over wie het beste met de praatmethode aan de slag kan gaan. Ze neigen allemaal naar een setting waar alle kinderen in beeld komen, zodat ieder kind gebruik kan maken van de praatmethode. De moeders en de meeste professionals geven aan dat de praatmethode als individuele werkvorm het beste kan worden toegepast door leerkrachten. School is de plek waar kinderen vaak makkelijk in beeld te krijgen zijn, school vormt voor de kinderen vaak een veilige setting en kinderen vertrouwen hun leerkracht vaak. De leerkrachten kunnen een verbindende schakel naar zorg vormen als er vermoeden is van trauma, zoals een professional illustreert:

“Op scholen zijn het voornamelijk de leraren, intern begeleiders en onderwijsondersteuners die met leerlingen in gesprek gaan, ook afhankelijk van wie ze vertrouwen. We hebben veel ondersteuners in het onderwijs. Onderwijsondersteuners zijn heel actief met kinderen”
(professional)

Naast school, noemen professionals regelmatig de opvang waar kinderen als allereerste in beeld zijn, zodat kinderen ook als ze nog niet naar school gaan al gebruik kunnen maken van de praatmethode. De officiële termijn waarbinnen een kind op school moet zitten is drie maanden, maar in de praktijk blijkt deze termijn niet altijd haalbaar door wachtlijsten. Een geschikte setting binnen het asielzoekerscentrum kan het kindloket zijn, dat recent als pilot is

opgericht in het asielzoekerscentrum te Almere en mogelijk breder wordt uitgerold. Als kanttekening plaatsen andere professionals dat er binnen de opvang al verschillende kindinitiatieven zijn, zoals Time4You; hoewel deze vaak in een groepsetting zijn.

Naast school en het asielzoekerscentrum noemen enkele professionals de jeugdgezondheidszorg, zoals het consultatiebureau waar ook elk kind in beeld is. Een jongere die we spraken, gaf aan dat ze als eerste aan de maatschappelijk werker vanuit het asielzoekerscentrum zou denken, omdat hun maatschappelijk werker destijds intensief bij hun gezin betrokken was, de maatschappelijk werker haar situatie het beste kende en ze tijdens deze eerste periode in Nederland het meeste behoefte had aan steun. Professionals vragen zich echter af of dit idee haalbaar is, omdat niet alle gezinnen een vaste maatschappelijk werker voor langere tijd zullen hebben.

Tot slot, opperen professionals om net als bij het Praatboek voor kinderen in huiselijk geweldssituaties (Gemert, 2019) het kind eigenaar te maken en te zorgen dat meerdere professionals met de praatmethode kunnen werken. Als kanttekening noemt een andere professional dat dit bij gevluchte kinderen vaak minder makkelijk te realiseren is doordat er door verhuizingen (nog meer) wisselingen zijn in professionals.

4.3.2. Rol ouders

Uit de gesprekken met moeders komt naar voren dat moeders het belangrijk vinden dat er systemisch wordt gewerkt, vanuit een samenwerking tussen kind, ouder(s), onderwijs en zorg. Ook de jongeren en professionals vinden het belangrijk dat ouders betrokken worden bij de praatmethode vanwege de rolveranderingen (zie paragraaf 4.1.3). Moeders zien zich als ouder als primaire persoon om met het kind te praten en het kind uitleg te geven. Tegelijkertijd is het voor hen, net als voor hun kinderen, lastig om over de gebeurtenissen te praten, geven de moeders aan. Ze hebben behoefte aan ‘een hand’ of handreiking, die hen ondersteunt om hun kind in deze periode te begeleiden. Zo geeft een moeder aan:

“Het duurt als ouder een paar maanden voordat je weer kan ‘voelen,’ omdat je hoofd niet kan accepteren wat er is gebeurd. Je hebt tijd nodig voordat je als ouder weer zelf beslissingen kan nemen. Daarna kan je als ouder dingen uitleggen aan je kind, maar je hebt wel woorden nodig om dat te doen.” (moeder)

Zowel jongeren, professionals als ook enkele moeders benadrukken dat het tegelijkertijd belangrijk is dat het kind een veilige plek ervaart om te praten en het ook durft te praten over zaken die het moeilijk of lastig vindt om met ouders te bespreken. Zoals een jongere aangeeft:

“Ik vind het wel belangrijk dat ouders betrokken zijn, maar belangrijk dat kind zich ook veilig voelt te praten. Een ouder kan een kind ook beïnvloeden. Misschien heb je iets, maar wil je niet dat je je schuldig richting. Iemand die je vertrouwt, maar ook waar je veilig voelt.” (jongere)

Ook professionals gunnen kinderen een vertrouwenspersoon buitenshuis en benadrukken het belang daarvan, zo vertelt een professional: *“Ik gun een kind ook een vertrouwenspersoon buitenshuis. Soms is sprake van gedeeld trauma waardoor ouders en kind er niet over kunnen praten”*. Professionals geven aan dat het belangrijk is verder na te denken over de rol van ouders in de praatmethode, omdat de groep ouders zeer divers is. Sommige ouders praten thuis niet over de nare gebeurtenissen en richten zich geheel op de toekomst, andere ouders praten er het liefst zelf met hun kinderen erover en er zijn ouders die dit graag samen met of door een professional laten doen. Enkele professionals geven aan dat het meerwaarde kan hebben als een ouder aan het kind ‘emotionele toestemming’ geeft om met professionals te praten over deze thema’s. Een professional gaf – in tegenstelling tot de moeders – aan dat ouders soms terughoudend hierin zijn:

“Er wordt echt in deze kinderen gestampt dat alles wat ze zeggen in hun dossier komt. Dat zit echt in hun wezen. Kinderen willen altijd ouders beschermen daarvan bewust zijn als je over land van herkomst en vlucht wilt praten” (professional)

4.4. Wat is nodig om met de praatmethode te werken?

Als het gaat om wat nodig is voor professionals om met de praatmethode te werken, wordt in lijn met de literatuur kennis van trauma en verlies (zie paragraaf 3.2.6) en ervaring met de cultuur (zie paragraaf 3.2.4) genoemd.

Moeders benadrukken dat het van belang is dat leerkrachten die het gesprek aangaan voldoende kennis hebben van integratie, verliezen, trauma en discriminatie. De meeste moeders geven aan dat ze de ervaring hebben dat leerkrachten momenteel handvatten missen om het gedrag te analyseren. Ze geven aan dat het helpend zou zijn als de leerkrachten meer kennis zouden hebben om bepaalde gedragingen van hun kinderen te duiden. Bijvoorbeeld om te duiden is een kind stil omdat het verlegen is of omdat het last heeft van de negatieve ervaringen rond de vlucht? Zoals een moeder illustreert:

“Als een kind met verhalen komt, dan gaat de leerkracht in 1 op 1 gesprekken verder; hier worden tools voor gemist: hoe ga je hiermee om? Hoe ga je deze gesprekken aan? Hoe ver ga je in deze gesprekken als leerkracht? En wanneer stop je? En waar kan een kind dan naar toe? De methode moet handvatten voor het gesprek bieden aan leerkrachten en kinderen, maar ook psycho-educatie en heldere doorverwijzing.”
(moeder)

Naast onvoldoende kennis van trauma (gerelateerde) klachten, is ook kennis of ervaring met de cultuur van het kind van belang zo blijkt uit de gesprekken met jongeren en professionals:

“Als het iemand is van dezelfde achtergrond, dan vertrouw je diegene makkelijker” (jongere)

“Een leerkracht moet voortdurend aftasten. Een tolk is belangrijk bij lastige vragen. Soms versta je elkaar wel letterlijk, maar is de vraag of je elkaar echt begrepen hebt. Dat boekje [praatmethode] vind ik een gouden vondst.” (professional)

5. Conclusies en aanbevelingen

5.1. Conclusies

In dit verkennende onderzoek staat de volgende vraag centraal: *“Hoe kunnen professionals effectief in ge-sprek met gevluchte kinderen tussen de 4 en 12 jaar over hun achtergrond in het land van herkomst en hun vluchtervaringen? En welke hulpmiddelen zijn daarbij nodig?”*. Om deze vraag te beantwoorden, is een be-knopt literatuuronderzoek uitgevoerd naar wat nodig is om het gesprek aan te gaan met gevluchte kinderen. Ook is een deskresearch gedaan naar het huidige aanbod van praatmethodes. Om erachter te komen waar hun behoeftes liggen, hielden we (groeps)gesprekken met professionals, moeders en jongeren die als kind gevlucht zijn.

Uit het verkennende literatuuronderzoek blijkt dat er al verschillende praatmethodes zijn voor gevluchte kinderen. Met name binnen de onderwijssetting zijn de meeste praatmethodes vooral bedoeld voor toepassing in groepsverband en niet zozeer voor toepassing in individuele gesprekken met het kind. Binnen de hulpverleningssetting zijn wel meer individuele praatmethodes beschikbaar. Ook wisselt het per methode in hoeverre er expliciet aandacht is voor traumapreventie en -signalering. Gezien praten belangrijk is om trauma te voorkomen of vroegtijdig te herkennen, zijn professionals van mening dat een praatmethode die zich hierop richt een welkome aanvulling vormt op het

huidige aanbod. Ook moeders en jongeren staan positief ten opzichte van een praatmethode.

In de gesprekken met jongeren en moeders worden vier thema's genoemd die volgens hen van belang zijn en ook aansluiten bij wat professionals aangeven: i) eerste periode in Nederland, ii) trauma en verlies, iii) sociale steunbronnen en veranderende rollen en iv) Nederlandse cultuur en systeem. Bij het eerste thema *eerste periode in Nederland* gaat het met name om hoe het nu gaat met het kind, waar lopen kinderen tegen aan en waar hebben kinderen nu behoefte aan. Binnen het tweede aangedragen gespreksthema *trauma en verlies* kan aandacht gegeven worden aan de verlieservaringen die kinderen meemaken, mogelijke trauma-tische verliezen en de impact van mogelijk ouderlijk trauma op kinderen. Het derde gespreksthema *sociale steunbronnen en veranderende rollen* zou in kunnen gaan op hoe de rol van ouders verandert en waar kinderen terecht kunnen voor zaken waarvoor ze (tijdelijk) niet bij hun ouders terecht kunnen. Binnen het vierde thema dat wordt aangedragen, '*Nederlandse cultuur en systeem*' kan met kinderen het gesprek aangegaan worden over

de Nederlandse cultuur en hoe de asielzoekersprocedure werkt. Ook kan het helpen als professionals uitleg geven over waarom ouders vluchten of van de ene naar de andere plek in Nederland moeten verhuizen.

Non-verbale methoden kunnen helpen om het gesprek met gevluchte kinderen op gang helpen, zo blijkt uit het literatuuronderzoek en de groepsgesprekken. Ook kunnen non-verbale methoden helpen om inzicht te krijgen in de mate van stress of traumaklachten die een kind ervaart. Voor de non-verbale vorm zijn verschillende ideeën genoemd, zoals schrijven en praten, maar ook een spel. Het voordeel van iets tastbaars zoals een boekje is dat kinderen het later ook kunnen terugkijken of door het delen ervan hun verhaal kunnen vertellen. Het nadeel is dat deze vorm mogelijk niet bij alle kinderen aansluit. Voor professionals die de praatmethode gebruiken is het belangrijk dat zij open, respectvol en cultuursensitief werken. Ook kennis van trauma en veerkracht is belangrijk. Daarnaast moeten ze weten hoe ze de veerkracht van een kind kunnen versterken en wanneer gespecialiseerde hulp mogelijk nodig is.

Er zijn uiteenlopende visies op welke professional in welke setting met de praatmethode werkt. Uit de groepsgesprekken komt naar voren dat het belangrijk is dat elk kind gebruik kan maken van de praatmethode en dat de praatmethode individueel wordt ingezet. De moeders en meeste professionals geven aan dat de onderwijssetting het meest geschikt is. Dit vormt voor kinderen een

veilige plek, omdat zij de leerkrachten vaak vertrouwen. Andere settings die aangedragen worden zijn de jeugdgezondheidszorg of het recent opgerichte kindloket binnen het asielzoekerscentrum.

5.2. Handvatten voor de ontwikkeling van een praatmethode voor gevluchte kinderen

De praatmethode kan vooral een aanvulling zijn ten opzichte van het huidige aanbod, doordat het gericht is op traumapreventie en traumasignalering in combinatie met veerkracht. Op basis van het onderzoek doen wij de volgende aanbevelingen:

- 1. Thema's:** Geef het kind de ruimte om thema's in te brengen of te kiezen. Thema's die volgens jongeren, ouders en professionals in ieder geval aandacht vragen in de praatmethode zijn: i) eerste periode in Nederland, ii) trauma en verlies, iii) sociale steunbronnen en veranderende rollen en iv) Nederlandse cultuur en systeem.
- 2. Methode:** Maak gebruik van non-verbale methoden om het gesprek met het kind op gang te brengen. Benut diverse non-verbale methoden, zodat het kind iets kan kiezen wat bij hem of haar past.
- 3. Cultuursensitief:** Maak de praatmethode bij voorkeur in meerdere talen beschikbaar (in ieder geval in het Engels en Nederlands). Zorg daarnaast dat de praatmethode ingezet kan worden bij verschillende culturen en dat als het kind dit wenst, interculturele mediators ingezet kunnen worden.
- 4. Aandacht voor ouders:** Bespreek met het kind of en zo ja, op welke manier ouders betrokken kunnen worden. Als het kind er niet voor openstaat, kan ervoor gekozen worden om ouders of andere belangrijke steunfiguren imaginair te betrekken.

5. **Setting:** Voer een pilot uit met de praatmethode in verschillende settings, waaronder in ieder geval school en het kindloket binnen het asielzoekerscentrum, daarnaast mogelijk ook binnen de jeugdgezondheidszorg. Inventariseer ook de mogelijkheid om het kind eigenaar van de praatmethode te maken, waarbij meerdere professionals vanuit bijvoorbeeld onderwijs en zorg de praatmethode met het kind kunnen gebruiken.
6. **Zorg dat ook professionals en ouders handvatten hebben om het gesprek aan te gaan:** Dit onderzoek is vooral gericht op hoe de praatmethode gevluchte kinderen kan helpen om het gesprek aan te gaan over wat zij meemaken in hun jonge leven. Uit de gesprekken blijkt dat ook ouders en professionals behoefte hebben aan handvatten. Zorg dat professionals bijvoorbeeld voldoende ‘bagage’ in huis hebben om het gesprek aan te gaan. Denk daarbij aan kennis van trauma en (versterking van) veerkracht en interculturele kennis. Hierbij kan gebruik gemaakt worden van reeds ontwikkelde handreikingen voor professionals om met trauma bij gevluchte kinderen om te gaan. Bijvoorbeeld op de websites van het Nederlands Jeugd Instituut of Augeo Foundation is hier veel informatie over te vinden.

Literatuur

Augeo. (2022a). *Veerkracht versterken en steun bieden aan kinderen*. <https://www.augeo.nl/nl-nl/themas/veerkracht-en-steun/>

Augeo. (2022b). *Psycho-educatie*. <https://www.augeo.nl/psycho-educatie>

Bellaart, H., Hamdi, A, Day, M. & Achahchah, J. (2018). *Wijkteams voor álle doelgroepen effectief. Een diversiteitskader met praktische tips*. Kennisplatform Inclusief Samenleven.

Brinkman, S.J.A. (2018). *Ouder-kindrelaties na de vlucht. Een onderzoek in het kader van de opleiding tot Verpleegkundig Specialist naar de samenhang tussen posttraumatische stressreacties en ouderlijke opvattingen over emoties van hun vluchtelingkinderen*.

Candel, I. E. L., Offermans, E., Jelacic, M., & Merckelbach, H. L. G. J. (2005). Sociale steun en psychische klachten bij jonge vluchtelingen. *Tijdschrift voor Psychiatrie*, 47(2), 75-81.

Coppens, L., Schneijderberg, M., & Kregten, C. (2020). *Varen op veerkracht. Praktische handvatten voor het lesgeven in tijden van stress*. Uitgeverij SWP

Dalgaard, N.T., & Montgomery, E. (2015). Disclosure and silencing: a systematic review of the literature on patterns of trauma communication in refugee families. *Transcultural Psychiatry*, 52(5), 579-593.

Fazel, M. (2017). Psychological and psychosocial interventions for refugee children resettled in high-income countries. *Epidemiology and Psychiatric Sciences*, 27(2), 117-123.

Fazel, M., Reed, R. V., Panter-Brick, C., & Stein, A. (2012). Mental health of displaced and refugee children resettled in high-income countries: Risk and protective factors. *The Lancet*, 379(9812), 266-282.

Flanagan, N., Travers, A., Vallières, F., Hansen, M., Halpin, R., Sheaf, G., Rottmann, N., & Johnsen, A. T. (2020). Crossing borders: A systematic review identifying potential mechanisms of intergenerational trauma transmission in asylum-seeking and refugee families. *European Journal of Psychotraumatology*, 11(1), 1790283.

Kelstrup, L., & Carlsson, J. (2022). Trauma-affected refugees and their non-exposed children: A review of risk and protective factors for trauma transmission. *Psychiatry Research*, 313, Article 114604.

Van der Kolk, B. (2000). Posttraumatic stress disorder and the nature of trauma. *Dialogues in Clinical Neuroscience*, 2(1), 7-22.

Gemert, M. van (2019). *Praktijkboek praten met kinderen over kindermishandeling (Dutch Edition)*. Bohn Stafleu van Loghum.

Kien, C., Sommer, I., Faustmann, A., Gibson, L., Schneider, M., Krczal, E., Jank, R., Klerings, I., Szélag, M., Kerschner, B., Brattström, P., & Gartlehner, G. (2018). Prevalence of mental disorders in young refugees and asylum seekers in European countries: a systematic review. *European Child & Adolescent Psychiatry*, 28(10), 1295-1310.

Koning, W., & Bloemberg-van den Bekerom, O. (2011). Crisismanagement. Interventies in het onderwijs: Werken aan goede verhoudingen. *Boom Lemma*, 151-176.

Lebesque C., Latuheru, J., Schippers, M., De Haan, A., Van Loenen, T., & Van den Hengel, Y. (2020). *Jeugdhulp voor vluchtelingen. De succesfactoren volgens aanbieders, begeleiders en verwijzers*. Pharos

Nederlands Jeugdinstuut (2022). *Ondersteuning van gevluchte kinderen en jongeren*. <https://www.nji.nl/vluchtelingen/ondersteuning-gevluchte-kinderen-jongeren>

NOVA (2010). *An introduction to crisis intervention protocols*. Alexandria: National Organisation Victim Assistance Os, E. van, C. C., Zijlstra, A. E., Knorth, E. J., Post, W. J., & Kalverboer, M. E. (2020). Finding keys: A systematic review of barriers

and facilitators for refugee children's disclosure of their life stories. *Trauma, Violence, & Abuse*, 21(2), 242-260.

Pharos (2021). Welbevinden op school voor nieuwkomerskinderen. Interventies en methodes om in de schoolcontext te werken aan de sociaal-emotionele ontwikkeling en het welbevinden van kinderen met een (recente) migratie- of vluchtachtergrond.

Sarkadi, A., Ådahl, K., Stenvall, E., Ssegonja, R., Batti, H., Gavra, P., ... & Salari, R. (2018). Teaching recovery techniques: Evaluation of a group intervention for unaccompanied refugee minors with symptoms of PTSD in Sweden. *European Child & Adolescent Psychiatry*, 27, 467-479.

Verstegen, T. M. S. (2020). *Veerkracht versterken van vluchtelingenkinderen: De Nidosmethodiek voor interculturele jeugdbescherming (01 ed.)*. Brave New Books.

Trimbos/Impact (2007). *Richtlijn voor vroegtijdige psychosociale interventies na rampen, terrorisme en andere schokkende gebeurtenissen*. Trimbos-instituut.

Tuk B. & De Neef, M. (2015). *Welkom op school, mentormethode en lessen relaties en seksualiteit voor nieuwkomers*. Pharos

UMC, 2022. Trauma. UMC-Utrecht (2022). Trauma. <https://www.umcutrecht.nl/nl/ziekte/trauma>

Valibhoy, M. C., Kaplan, I., & Szwarc, J. (2016). "It comes down to just how human someone can be": A qualitative study with young people from refugee

backgrounds about their experiences of Australian mental health services.
Transcultural Psychiatry, 54(1), 23–45.

World Health Organization (2019). The ICD-11 classification of mental and behavioural disorders: Clinical descriptions and diagnostic guidelines. World Health Organization. <https://icd.who.int/browse11/l-m/en#/http://id.who.int/icd/entity/585833559>

Colofon

Financier: Ministerie van Sociale zaken en Werkgelegenheid
Auteurs: M. Compagner, MSc - Dr. R. de Wildt
Met medewerking van: M. Voorwinden, MSc
Foto's: AdobeStock, Vectorfusionart, 211739811
Uitgave: Kennisplatform Inclusief Samenleven
Giessenplein 59C
3522 KE Utrecht
T (030) 230 3260

De publicatie kan gedownload worden via de website van Kennisplatform Inclusief Samenleven: www.kis.nl.

ISBN 978-94-6409-266-0

© Kennisplatform Inclusief Samenleven, Utrecht 2023

Het auteursrecht van deze publicatie berust bij het Verwey-Jonker Instituut.
Gedeeltelijke overname van teksten is toegestaan, mits daarbij de bron wordt vermeld.
The copyright of this publication rests with the Verwey-Jonker Institute.
Partial reproduction of the text is allowed, on condition that the source is mentioned.

